

Василь Деревінський

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА ПІСЛЯ ПЕРШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ (1969–1972 РР.)

У статті розглянута діяльність В. Чорновола в українському русі Опору у 1969–1972 роках. Проаналізовано ідеї В. Чорновола стосовно перспектив продовження боротьби з радянським тоталітарним режимом. Висвітлено численні заходи В. Чорновола з активізації діяльності представників руху. Йдеться також про репресивні дії режиму щодо В. Чорновола.

Ключові слова: рух Опору, В. Чорновіл, самвидав, спротив, діяч.

В'ячеслав Чорновіл був одним з провідних діячів руху шістдесятників, автором знакових самвидавчих матеріалів, засновником підпільного журналу «Український вісник». Вперше його ув'язнили у 1967 р. за написання книг, у яких ішлося про репресії радянського тоталітарного режиму проти представників української інтелігенції у 1965–1966 рр. Звільнившись з тюрми на початку 1969 р., він продовжив брати активну участь в українському русі Опору.

Новий етап підпільної діяльності В. Чорновола становить значне зацікавлення для дослідників, оскільки йому вдалося реалізувати тоді низку актуальних і важливих ідей. В сучасній українській історіографії немає наукових студій, предметом яких було вивчення діяльності В. Чорновола у 1969–1972 рр. Окремі аспекти його роботи розглянуто в загальних працях з історії України [15] або з історії українського руху Опору другої половини ХХ століття [10; 11]. Зважаючи, що означене питання залишається детально не вивченим, метою цієї статті є розпочати процес його ґрунтовного наукового опрацювання. Відповідно, у цій статті розглянуто участь В. Чорновола у діяльності українського руху Опору (складовою частиною якого були шістдесятники) у 1969–1972 рр. В контексті становища руху спротиву проаналізовано ідеї В. Чорновола стосовно перспектив продовження боротьби з радянським тоталітарним режимом. Висвітлено чисельні заходи В. Чорновола з активізації праці діячів руху. Йдеться також про репресивні дії режиму щодо В. Чорновола. Значення статті полягає в тому, що висвітлене питання дозволить краще осмислити як суспільно-політичні процеси в Україні наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр., так і роль й значення В. Чорновола в історії боротьби українського народу за право на політичне самовизначення.

Із звільненням з ув'язнення, на свободі, у так званій «великій зоні», В. Чорновіл застав суспільно-політичну ситуацію, відмінну від тієї, що була в 1967 р. Суспільство було стривожене та пригнічене брутальними діями радянського режиму в Чехословаччині; влада ж для недопущення повторення «празької весни» в СРСР вдалася до посилення репресивного тиску, насамперед у ідеологічній сфері. В Україні було розгорнуто чергову «жданівщину», спрямовану на встановлення тотального контролю над всією інтелектуальною творчістю. Відтоді майже повністю були перекриті всі канали легальної публікації творів, що могли б викликати невдоволення ідеологічних кураторів. За наполяганням Міністерства закордонних справ УРСР та відповідних партійних органів розпочато випуск книг і брошур для мешканців України й закордону про т. зв. «перемогу ленінської національної політики в Україні», «розвиток української національної культури», «економічний та соціальний розвиток УРСР» тощо [17, арк. 28].

Ідеологічний наступ відбувався одночасно з нагнітанням у суспільстві атмосфери нетерпимості до інакодумства, посиленням адміністративних переслідувань тих, хто намагався проявити власну публічну активність.

Нова, несприятлива для громадської діяльності ситуація змінила психологічний клімат у середовищі інакодумців, навіть серед найбільших авторитетів. Дехто з них пропонував згортати самвидав, не акцентувати на національних вимогах, «берегти людей», займатися перекладами і таке інше, бо, мовляв, треба перечекати наступ реакції [20]. За висловом Л. Танюка, «на початку 1969 р. люди почали шукати вагомі причини своєї неучасті, шукати психологічного ґрунту; адже їм до всього ще хочеться поважати самих себе» [14, с. 264].

Із таким підходом принципово не погодився В. Чорновіл, який, незважаючи на наступ влади, продовжив активну діяльність та підштовхував до цього інших. Працював як легально, так і конспіративно. Підтримував і розширював контакти з опозиційно налаштованими до влади людьми з різних областей України, їздив налагоджувати зв'язки з інакодумцями з інших республік. Його помешкання стало справжнім політичним клубом, де формувалася нова формація безкомпромісних борців українського руху спротиву. Заразом він допомагав розв'язувати найрізноманітніші проблеми своїх друзів і знайомих. Роздаровував речі, які в нього були, не надаючи значення тому, що сам не мав у що одягтися відповідно до погоди. Із середини 1960-х рр. В. Чорновіл брав участь у зборі коштів для потреб політв'язнів. Протягом 1969–1970 рр. назбирав серед львів'ян близько 1800 рублів на квартиру В. Морозу, знайшов помешкання для звільненого з ув'язнення О. Заливахи тощо [6, арк. 118].

Органи влади здійснювали заходи, спрямовані на ускладнення умов життя та діяльності В. Чорновола. Після звільнення з ув'язнення він півроку намагався знайти роботу, суміжну зі своїм фахом, написав голові Львівського облвиконкому заяву про те, що йому чинять навмисні перешкоди в працевлаштуванні й попросив вирішити це питання. Однак у всіх установах йому було відмовлено, а з облвиконкому відповіді не надійшло [7, арк. 220]. У зв'язку з цим змушений був влаштуватися на малооплачувану посаду гідрометеоспостерегача на високогірній метеостанції в Закарпатській області, за 200 км від Львова.

Щоб дискредитувати В. Чорновола серед громадськості, викликати до нього недовіру людей та внести непорозуміння між активними діячами-шістдесятниками, влада вдалася до дезінформації. Навесні 1969 р. з'явилися анонімні матеріали, виготовлені у вигляді самвидавчих листів, що містили неправдиву інформацію про В. Чорновола, І. Дзюбу та І. Світличного [14, с. 273]. У травні 1969 р. у газеті «Вісті з України» надрукували замітку Д. Віра, в якій, усупереч загальновідомим фактам, ішлося, ніби В. Чорновіл на суді 15 листопада 1967 р. визнав себе винним у наклепницькій діяльності й розкався [7, арк. 267]. Були спроби відкрити проти В. Чорновола чергову кримінальну справу. Протидія і дискредитація з боку властей не чинили якогось суттєвого впливу на діяльність В. Чорновола. Він навчився долати різні несподіванки, що ініціював режим, а прихильники і побратими, хоча не завжди поділяли його ідеї та підтримували дії, були певні у ньому, в тому, що він не підведе, не відступить. Великою неприємністю для В. Чорновола стало розлучення з дружиною Оленою Антонів, спричинене не без втручання КДБ. Душевне страждання внесло певне сум'яття в його життя та діяльність, проте йому завдяки посиленій праці вдалося подолати біль. Робота нормалізувала його самопочуття, більше того, він знайшов людину, яка стала дружиною і помічницею на все його подальше життя.

Наприкінці 1960-х рр. В. Чорновіл розпочав випуск нелегального журналу «Український вісник», в якому висвітлював важливі питання руху спротиву. Вихід «Вісника» став надзвичайною подією в розвитку українського руху Опору, свідченням його переходу на новий організаційний рівень. Заяви, скарги, пропозиції, на які ніхто не відповідав і не реагував, змінили публіцистика й інформаційні видання на зразок «Українського вісника». Заснування журналу стурбувало владу, почався пошук його видавців. Найімовірнішим ініціатором з погляду співробітників органів безпеки міг бути В. Чорновіл, оскільки він мав високий рівень журналістської підготовки. Тому В'ячеслава звільнили з праці на метеостанції, адже там було практично неможливо стежити за його діяльністю [4]. Відтак він знову на півроку залишився без роботи і мусив перебиватися різними підробітками. Зокрема, влітку 1970 р. працював землекопом в археологічній експедиції в м. Білгород-Дністровську Одеської області, виконував мовностилістичну правку кандидатської дисертації, писав дипломні роботи випускникам, перекладав технічні тексти, під чужими прізвищами друкував статті в пресі [5, арк. 228]. Лише на початку осені 1970 р. йому вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Скнилів біля Львова.

В умовах психологічного тиску, переслідувань та адміністративних репресій В. Чорновіл не допускав компромісів із совістю. Для нього прикладом політичної послідовності та моральної непохитності був Б. Антоненко-Давидович, який власним прикладом показував, що можна й треба жити інакше – чесніше, сміливіше. В'ячеслав Чорновіл особливо шанував тих, хто мав ці риси, і негативно сприймав «покаяльні» заяви людей, які брали участь у русі Опору; особливо важко йому було, коли це робили ті, з ким його поєднували тривалі роки спільної діяльності. Більш ніж критично поставився він до заяви І. Дзюби, опублікованої в «Літературній Україні» 6 січня 1970 р., в якій той відмежувався від закордонних публікацій та «українського буржуазного націоналізму» й осудив «провокаційну метушню» навколо його імені. Хоча В. Чорновіл і не

сприйняв рішучий виступ В. Мороза із засудженням І. Дзюби в статті «Серед снігів», але вважав, що для самопізнання і самозбереження спільноти більшу цінність мають не ті, які компромісами досягли минутих набутків, а ті, котрі вистояли не схилившись [12, с. 474]. Багато хто з шістдесятників поставився до заяви І. Дзюби так, як В. Чорновіл, а частина з них, у т. ч. деякі провідні діячі руху спротиву, сприйняли заяву стримано, без осуду.

Незважаючи на заяву І. Дзюби, В. Чорновіл сподівався, що він подолає тиск влади та якнайшвидше зробить дію, яка «хоч якось нейтралізує недобрий вплив заяви». Після видання, підготовленої у відділі пропаганди і агітації ЦК КПУ книги «Що і як обстоює І. Дзюба», в якій так би мовити «викривалися націоналістичні збочення книжки І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» [17, арк. 18], а насправді заперечувався факт русифікації України, В. Чорновіл приступив до спростування цього опусу [21, с. 756]. В той час коли на початку 1970 р. співробітники ЦК КПУ відмічали певний позитив від виходу книги, яка стала «несподіванкою для українських буржуазних націоналістів», що не спромоглися дати ґрунтовної її оцінки [18, арк. 5-6], В. Чорновіл у березні 1970 р. оприлюднив працю «Як і що обстоює Богдан Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)». У ній викрив прийом несправедливої і нечесної критики людей, які не захотіли подавати власних прізвищ, сховавшись за псевдонімом Б. Стенчук.

Важливу полемічну статтю В. Чорновола, що захищала достовірність наведених І. Дзюбою в праці «Інтернаціоналізм і русифікація?» фактів, владою було розцінено як антирадянський документ. Відповідно, стаття стала одним з епізодів обвинувачення наступної кримінальної справи В. Чорновола. Натомість на неї схвально відгукнулися багато людей, у т. ч. й І. Дзюба [7, арк. 200].

У 1970 р. В. Чорновіл став співорганізатором кампанії протесту, спрямованої на захист арештованого в цьому році В. Мороза. В той час, коли І. Світличний шукав для В. Мороза адвоката, В. Чорновіл збирав необхідні кошти на оплату його праці та ініціював написання листів-протестів до органів влади. З оскарженням несправедливого і незаконного слідства та суду над В. Морозом було направлено щонайменше 30-40 індивідуальних телеграм та заяв протесту до органів влади й правосуддя.

Інформація про засудження В. Мороза в листопаді 1970 р. до 14 років ув'язнення та дії протесту швидко потрапила за кордон, поширювалася там через ЗМІ. Невдовзі у впливовій газеті «The Times» було опубліковано статтю, в якій зазначали, що В. Чорновіл разом з І. Дзюбою і Б. Антоненком-Давидовичем відмовилися свідчити на суді [3]. Організовані за участю В. Чорновола заходи спонукали до численних акцій протесту за кордоном і до створення в Канаді Комітету оборони В. Мороза.

Органи влади проігнорували листи та звернення громадян щодо безпідставного засудження В. Мороза, однак розпочали переслідувати учасників петиційної кампанії. Після візиту у листопаді 1970 р. працівника КДБ до керівництва станції Скнулів, де В. Чорновіл працював вагарем, він почав зазнавати різних дрібних утисків [7, арк. 265]. З'явилися т. зв. самвидавні матеріали, виготовлені у КДБ проти І. Світличного та В. Чорновола, в одному з яких останнього зображували завербованим агентом КДБ [14, с. 15]. В березні 1971 р. П. Шелест схвалив з пропозицією голови КДБ УРСР В. Нікітченка опублікувати в пресі повідомлення про справу В. Мороза, щоб скомпрометувати І. Дзюбу, Б. Антоненка-Давидовича і В. Чорновола. Відповідно, 14 серпня 1971 р. в газеті «Радянська освіта» надрукували статтю Я. Радченка «Апостол та його штандарти», в якій неправдиво повідомлялося, що звинувачення В. Мороза у здійсненні злочину підтверджено показами свідків, в тому числі І. Дзюбою, Б. Антоненком-Давидовичем і В. Чорноволом. На прохання Міністерства закордонних справ УРСР щодо надання закордонним представництвом СРСР інформації про справу В. Мороза, за дорученням П. Шелеста відділи інформації та зарубіжних зв'язків, пропаганди та агітації, а також адміністративних органів ЦК КПУ разом з КДБ, Верховним судом УРСР і Прокуратурою УРСР підготували необхідні матеріали. Зокрема, в дипмісії було направлено довідку про В. Мороза, в якій також повторювалася неправдива інформація про співучасть І. Дзюби, Б. Антоненка-Давидовича і В. Чорновола в його засудженні [19, арк. 94].

У вересні 1971 р. В. Чорновіл надіслав листа редакторів газети «Радянська освіта» з вимогою опублікувати спростування з приводу перекручення фактів, поданих у статті Я. Радченка [7, арк. 222]. Через кілька днів В. Чорновіл вже разом з Б. Антоненком-Давидовичем та І. Дзюбою звернувся до редакції тієї ж газети і ЦК КПУ з листом, в якому спростовували неправдиву інформацію, подану в статті Я. Радченка. Відповіді на жоден лист не надійшло.

Політичні репресії, які особливо посилювалися після чехословацьких подій, ставали дедалі дошкульнішими. З 1967 до червня 1971 р. за антирадянську агітацію і пропаганду було притягнуто

до кримінальної відповідальності 87 людей, а 21 особу за агітацію та 47 за «наклепи» шпигалізовано в психіатричних лікарнях спеціального типу. Крім того, 64 особи, які поширювали документи антирадянського змісту, і 117 осіб, які допускали «наклепи» на радянську дійсність, направлені в психлікарні без рішень суду та слідства. «Профілактичній обробці» було піддано більше 6 тис. осіб [19, арк. 75-81]. Загалом в СРСР протягом означеного періоду піддали «профілактичній обробці» 13602 особи [13, с. 157].

У середині 1971 р. в Україні поширилась інформація про ймовірність чергових масових арештів. Новина не була безпідставною, оскільки 28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянської та інших політично шкідливих матеріалів», яку продублювало ЦК КПУ. В липні 1971 р. слідчі КДБ відкрили кримінальне провадження за фактом видання «Українського вісника».

Передбачаючи ймовірний арешт та дискредитацію імені під час ув'язнення, В. Чорновіл у липні 1971 р. написав звернення до Комітету з прав людини ООН та української й закордонної громадськості. У зверненні окреслив свою поведінку в разі арешту, зазначив, що ніколи не визнає себе винним і не буде розкаюватися, не братиме участі у слідстві, а якщо обставини змусять до цього, не даватиме жодних свідчень про інших осіб; закритий суд бойкотуватиме; вимагатиме відбування покарання в межах України. Крім того, наголосив, що у разі незаконного його арешту відмовиться від радянського громадянства й вимагатиме зміни підданства на громадянство іншої країни (орієнтовно назвав Югославію, Швейцарію, Швецію чи Канаду) [9].

Через півроку після написання документа В. Чорновіл потрапив в ув'язнення і дотримувався того, що написав. Звернення було наочним підтвердженням непохитності його ідейних переконань, незламності духу, відмови відступати від боротьби з режимом заради фізичного самозбереження. Воно також свідчило, що напередодні чергового довготривалого ув'язнення він був уже сформованим борцем з режимом, готовим долати невгоди заради досягнення своєї мети – утвердження незалежності України.

Під впливом утисків і переслідування з боку влади багато хто з інакодумців відмовився від відкритих виступів протесту, особливо – написання петицій, обмежившись пасивним обговоренням повернення рецидивів сталінізму. Надалі лише невелика частина «підписантів» заяв не побажала розпрощатися з внутрішньою свободою, набутою у відкритих громадських виступах. Серед таких був В. Чорновіл, який у серпні 1971 р. звернувся чи з не останньою заявою до Голови Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшка, секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка і заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька з приводу руйнування стрілецького цвинтаря у Львові [8]. З ЦК КПУ й Ради Міністрів УРСР не надійшло жодної відповіді, а з Президії Верховної Ради УРСР повідомили тільки, що заява переслана на розгляд голові Львівського облвиконкому Телешівському (на дії якого скаржився).

На переконання В. Чорновола, тодішню нестабільну ситуацію можна було ще деякий час успішно використовувати, але частина діячів руху почала шукати виправдання та обґрунтування своїй зневірі й моральній втомі. У листі до В. Мороза, порівнюючи суспільно-політичну ситуацію в Україні з тією, що була після Емського указу 1876 р. в Російській імперії, В. Чорновіл зауважив подібність процесів. При наступі реакції характерною була тенденція самозбереження для майбутнього, відходу від справ, що наражали на небезпеку; намагання «не форсувати подій», як роблять деякі нерозумні голови, бо вони самі собою котяться куди слід; відмова від «політикування», бо потрібно виробляти високі духовні цінності в науці, літературі, мистецтві й дивувати ними світ. «І виробили в результаті тих цінностей значно менше, ніж тоді, коли «політикували», – підсумував В. Чорновіл [12, с. 488-489].

Чорноволівську позицію активної діяльності ще з 1969 р. без ентузіазму сприймали київські діячі руху Опору, а він у 1971 р. явно відчував відсторонення з боку деяких своїх київських однодумців. З огляду на це восени 1971 р. на квартирі у В. Стуса в Києві з ініціативи В. Чорновола відбулася зустріч із столичними провідними діячами руху – І. Світличним, І. Дзюбою та Є. Сверстюком. Результатом розмови В. Чорновіл залишився задоволеним, вважаючи, що начебто успішно вирішив низку питань. Однак не всі його візаві погодились активізувати свою громадську діяльність.

У грудні 1971 – січні 1972 р. В. Чорновіл ініціював та утворив Громадський комітет захисту Ніни Строкатої, заарештованої 8 грудня 1971 р. в Одесі. За два дні до свого арешту встиг надіслати до одеської прокуратури заяву про створення Комітету.

12 січня 1972 р. В. Чорновола разом з іншими представниками українського руху спротиву було арештовано. Про його арешт доволі швидко повідомили закордонні ЗМІ [1; 2].

В'ячеслав Чорновіл, як і інші шістдесятники, відстоюючи право на національне самовизначення, вільний розвиток культури свого народу, особи, боровся з радянською тоталітарною системою лише за допомогою слова, власної позиції. Завдяки його організаторській праці відбувалася консолідація діячів руху Опору, відновлювались акції протесту проти репресій влади. «Український вісник» Чорновола став інформаційним голосом руху, що порушив монополію режиму на інформацію про події в Україні. В. Чорновіл також розпочав створювати першу українську правозахисну організацію, що свідчило про організаційне оформлення руху спротиву. Потрібно зазначити, що не всі провідні діячі руху підтримували чорноволівську позицію активної діяльності, однак багато хто разом з ним продовжували вести боротьбу за повалення тоталітарного режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. A report is about arrests in Ukraine // The New York Times. – 1972. – 15 January.
2. Fermenti in Ucraina // Il Giorno. – 1972. – 8 Marzo.
3. Rodevey P. Ukrainian historian sentenced to 14 years only for his work / P. Rodevey // The Times. – 1971. – 17 February.
4. Бігарій Й. Ой там, на Плаю, на високому / Й. Бігарій // Голос Верховини. – 2007. – 9 червня.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, спр. 68805ФП, т. 9, 346 арк.
6. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805ФП, т. 12, 278 арк.
7. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644ФП, т. 2, 301 арк.
8. Заява В. Чорновола // Америка. – 1972. – 18 січня.
9. Звернення В. Чорновола до Комітету прав людини ООН та української й закордонної громадськості // Час-Time. – 1996. – 18 жовтня.
10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
11. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті роки – перша пол. 80-х рр. XX ст.) / Ю. О. Курносів. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 222 с.
12. Лист В. Чорновола до Є. Сверстюка (лютий–березень 1970 р.) // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / Упоряд. В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. Кн. 2. – 1068 с.
13. Прищепка А. И. К истории уральских диссидентов / А. И. Прищепка // Вопросы истории. – 2003. – № 4. – С. 157–160.
14. Танюк Л. С. Лінія життя: (З щоденників): у 2 т. / Л. С. Танюк. – Х.: Фоліо, 2004. – Т. 1 – 1970. – 558 с.
15. Україна крізь віки у 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 13. – 307 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 64, 189 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 244, 81 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 446, 116 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 546, 119 арк.
20. Чорновіл В. Разом за ґратами / В. Чорновіл // Вимір часу. – 2003. – № 9.
21. Чорновіл В. Як і що обстоє Б. Стенчук / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1973. – № 7–8. – С. 749–775.

Василий Деревинский

Общественно-политическая деятельность В. Чорновола после первого заключения (1969-1972 гг.)

В статье рассмотрена деятельность В. Чорновола в украинском движении Сопротивления в 1969–1972 годах. Проанализированы идеи В. Чорновола относительно перспектив продолжения борьбы с советским тоталитарным режимом. Отражены численные мероприятия В. Чорновола по активизации деятельности представителей движения. Идет речь также о репрессивных действиях режима относительно В. Чорновола.

Ключевые слова: движение Сопротивления, В. Чорновил, самиздат, сопротивление, деятель.

Vasyl Derevinskyi

Public-political activity of V. Chornovil after first imprisonment (1969–1972)

The article studies the personality of the famous Ukrainian public-political and statesman of Vyacheslav Chornovil. The researcher examined one of the periods of his struggle as an activist of the Ukrainian movement resistance in 1969-1972 years. Analyzed Chornovil ideas about the prospects of continuing the fight against the Soviet totalitarian regime. Investigated numerous Chornovil measures for the revitalization activity of the movement leaders. In particular, establishing of coordination among activists movement of resistance, preparation of the protest actions, establishment of the first a clandestine magazine «Ukrainian herald», first Ukrainian human rights organization and others. Also considered are about repressive actions of the regime concerning of V. Chornovil.

Keywords: Resistance Movement, V. Chornovil, samizdat, resistance, figure.